

Жарко В. Обрадовић¹
Универзитет у Београду,
Факултет безбедности
Београд (Србија)

УДК 323.15(497.1)(091)
Оригинални научни рад
Примљен 12/12/2018
Прихваћен 14/01/2019
doi: [10.5937/socpreg52-19885](https://doi.org/10.5937/socpreg52-19885)

ПОЛОЖАЈ МАЊИНА У ЈУГОСЛАВИЈАМА²

Сажетак: Важан део идентитета, али и демократског капацитета Југославије, поред бројних других обележја, било је и питање положаја припадника мањинских заједница. Краљевина Југославија је морала да прихвати међународне обавезе о заштити мањина, али је имала селективан однос према мањинама. За социјалистичку Југославију изједначавање положаја припадника националних мањина, тј. народности са народима био је део државне политике. Проблеми са којима се СР Југославија суочавала (економска криза, избеглице, сепаратизам Албанаца на КиМ, етничке тензије, бомбардовање земље и др.) умањили су ниво заштите мањина и довели у питање целокупну мањинску политику државе.

Кључне речи: Југославија, националне мањине, народности, мањинска политика

Увод

Од свог оснивања па до нестанка, држава Југославија је у саставу свог становништва имала значајан број припадника мањина. Њихов положај се мењао током времена, и нормативно и фактички, у позитивном правцу. У Краљевини СХС, касније Југославији питање положаја и права припадника мањина било уређено прихваћеним међународним уговорима и скромним обимом унутрашњих правних норми, уз присутан селективан (позитиван и негативан) однос државе према мањинама. Током времена и са променом карактера политичког система (у социјалистичкој Југославији), мањинско питање је детаљно било уређено унутрашњим правним актима тиме што су припадници мањина били изједначени са припадницима народа у Југославији. И нова, „мала” Југославија, настала почетком деведесетих година прошлог века, наставила је са „позитивним елементима” мањинске политике претходне државе, уз нова законска решења која су још више

¹ obradovic.zarko60@gmail.com

² Рад је резултат истраживања у оквиру научноистраживачког пројекта ИИИ 47023 ”Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција” који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

унапредила положај мањинских заједница. Негативан однос припадника албанске мањине према матичној држави, уз оснивање својих, а у односу на државу паралелних органа власти, уз проглашење тзв. Републике Косова и интернационализацију овог питања, праћену јаком негативном кампањом против мањинске политике државе, представљају покушај не само негације већ и потпуног заборавља целине мањинске политике и свега позитивног што је држава предузела на унапређењу положаја припадника албанске националне мањине у Југославији. Настанком Државне заједнице Србија и Црна Гора Југославија је постала део историје, али је садржај мањинске политике према припадницима свих националних мањина у многим елементима постао „стандард мањинске политике” за бројне државе света.

Положај мањина у Југославији између два светска рата

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, створена 1. децембра 1918. године као држава „троименог народа Срба, Хрвата и Словенаца”, од стране Великих сила Конференције мира у Паризу, третирана је као држава која је у Првом светском рату увећала своје територије и становништво, укључујући припаднике бројних етничких заједница, па је зато морала преузети и обавезу заштите мањина на својој територији кроз прихватање посебног уговора.³

Правни положај припадника мањина у Југославији између два светска рата био је уређен пре свега кроз Уговор о мањинама, закључен са „савезничким и удруженим силама” у Сен-Жермену 1919. године, затим кроз билатералне споразуме закључене са Италијом, Румунијом и Немачком, па тек после кроз, обимом скромне, унутрашње правне акте државе.

Уговор између савезничких и удружених сила и Државе Срба, Хрвата и Словенаца (о мањинама) је, поред одредаба о једнакости свих припадника државе пред законом и уживању истих грађанских и политичких права, прописао да ће припадници мањина имати права да „о свом трошку подижу, управљају и надгледају добротворне, верске и социјалне установе, школе и друге васпитне заводе”, као и да у њима користе свој језик и исповедају своју веру.

За припаднике мањина који живе у појединим варошима и срезovima (дистриктима) у значајнијем броју, Влада СХС је имала обавезу да им пружи олакшице како би се у основним школама, поред наставе званичног језика као обавезног, обезбедила и настава на „њиховом сопственом језику”. Припадницима етничких мањина „по вери или језику” осигуран је, из јавних фондова, државног или оп-

³ Обавезе о заштити мањина на својој територији су, на основу одлуке Великих сила Конференције мира у Паризу (Сједињених Америчких Држава, Велике Британије, Француске, Италије...), морале да преузму само одређене мање државе. Пољска и Чехословачка као „нове државе”, затим Румунија, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Грчка, као државе које су увећале своје територије и становништво, и на крају побеђене државе Аустрија и Мађарска (које су сматране и новим државама), Бугарска и Турска (Обрадовић, 2014, str. 188–191). Кад је о територији државе Срба, Хрвата и Словенаца реч, треба истаћи да је она обухватила подручја која су раније припадала Аустро-Угарској, подручја Краљевине Хрватске и Словеније, Босну и Херцеговину, која је била анектирана од стране Аустро-Угарске пре Првог светског рата, Краљевину Црну Гору, Краљевину Србију и подручја која су припадала Турској (Golubović, 2018, str. 9–10).

штинског буџета, део средстава намењених за испуњавање васпитних, верских или добротворних циљева. Ова обавеза важила је само за „територије додељене Србији или Држави СХС после 1. јануара 1913. године”.

Уговор је утврдио и посебну обавезу Државе СХС у погледу Муслимана⁴.

Све одредбе о мањинама садржане у овом Уговору представљају обавезе међународног значаја и стављене су под гаранцију Друштва народа, што говори о њиховом значају (Stojković, 1998, str. 34–41).

Обим одредби о мањинама у унутрашњем праву био је јако мали. Устав Краљевине СХС од 28. 06. 1921. године садржи две одредбе о мањинама, прва се односи на образовање мањина⁵, а друга на Муслимане и то у делу о „судској власти”⁶.

Одредбе о мањинама, и то из области школства, која се односи на начин увођења наставе на мањинском језику ученика, поред похађања државног језика као обавезног, садржане су у Закону о народним школама од 5. децембра 1929. године (Obradović, 2014, str. 265–266). Остваривање политичких права за припаднике мањина било је уређено Законом о избору народних посланика за Народну скупштину од 10. 09. 1931. и Законом о избору сенатора од 30. 09. 1931, уз испуњење одређених услова.⁷

Од свог оснивања, Краљевина СХС, као и касније Југославија, изграђивала се као унитарна, централистички организована држава уз негирање националних и других посебности, значајног броја становника у држави. О томе какав је однос Краљевине Југославије према својим мањинама најречитије говори Устав од 3. септембра 1931. године (Октроисани устав), који не садржи одредбе о заштити мањина.

Основ разликовања припадника мањина од већинског становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца били су матерњи језик и вероисповест, што је констатовано у првом попису становништва нове државе. Према попису из 1921. године, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца живело је 12.017.323 становника, међу којима је припадника мањина било око 2.000.000 становника. Најбројнију мањину чинили су Немци, затим Мађари, Албанци (Шиптари), Румуни, Турци, Чеси и Словаци и др.⁸ Наредни попис становништва у Краљевини Југославији, спроведен 31.

⁴ Одредбе се односе око регулисања питања породичног или личног статуса, именовања Реис-ул-Улема, заштите џамија, гробља и других муслиманских верских установа и око олакшица за оснивање и рад верских задужбина (вакуфа), верских и добротворних установа.

⁵ „Мањинама друге расе и језика даје се основна настава на њиховом материнском језику под погодбама које ће прописати Закон” (Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Vidovdanski ustav, 1921, Čl. 16).

⁶ „У породичним и наследним пословима Муслиманима суде државне шеријатске судије” (Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Vidovdanski ustav, 1921, Čl. 109).

⁷ У оба случаја и приликом избора за народног посланика и за избор сенатора, постављени су услови да су предложена лица требала да буду најмање десет година настањени у земљи, као и да знају да говоре, читају и пишу службеним, односно народним језиком (Jončić, 1965, str. 168–172; Pržić, 1933, str. 179–180).

⁸ Према подацима из пописа становништва од 31. 01. 1921. године који је правило поделу становништва према матерњем језику и вероисповести, у Краљевини Срба, Хрвата и Сло-

марта 1931, није садржао податке о матерњем језику, него само о верској припадности⁹ (Stojković i Martić, 1953, str. 35).

У пракси, примена међународних и унутрашњих одредби о заштити мањина, зависила је, пре свега, од квалитета међународних односа Југославије са појединим земљама. Закључени билатерални уговори и добри међудржавни односи били су услов за унапређење положаја одређене мањине и обрнуто. Најбоља потврда томе је положај италијанске мањине која је, иако малобројна, имала привилегован положај међу мањинама у Југославији. По подацима пописа становништва из 1921. године, број лица која су говорила италијански језик у Краљевини СХС износио је 12.825 лица, да би крајем исте деценије њихов број износио око 4.500 лица (Obradović, 2014, str. 263–264). Међутим, захваљујући настојању Краљевине СХС да са Италијом као великом силом има добре односе, као и бројним потписаним билатералним уговорима¹⁰ италијанска мањина уживала је широк обим права, укључујући област школства (отварање приватних школа), али и права која се односе на унапређење економског положаја.

Положај румунске мањине био је такође последица добрих билатералних односа Краљевине Југославије са Краљевином Румунијом, као и савезничких односа унутар Мале Антанте. Након решавања питања границе са Румунијом (1923), а нарочито после потписивања Конвенције о мањинским основним школама у Банату између државе (1933) положај румунске мањине је побољшан, посебно у области образовања, кроз отварање мањинских школа (Obradović, 2014, str. 265–268).

У случају Чеха и Словака, за њихов повољан положај у Краљевини Југославији опредељујући су били добри, савезнички односи Југославије са Чехословачком. У случају немачке мањине, која је уједно била и најбројнија, њен положај је „пратио” јачање Немачке и њен све већи утицај на простору Југоисточне Европе, као и настојање Југославије да са Немачком има добре односе. Положај немачке мањине регулисан је кроз више споразума закључених између Југославије и Немачке после 1933. године. Немачка мањина је имала основне и средње школе на матерњем

венаца број припадника немачке националне мањине износио је 513.472 лица. Мађара је било 472.409, Албанаца (Шиптара) 441.740, Румуна 229.398, Турака 150.322, Чеха и Словака 115.532, Русина 25.615, Руса 20.568 и Италијана 12.825 лица. На основу података о вероисповести утврђен је и број Јевреја, којих је било 64.159 лица. Број Бугара у Краљевини СХС није био познат јер бугарски језик није посебно пописиван. Кад је реч о вероисповести, православних становника је било 5.602.227, римокатолика 4.735.154, муслимана 1.337.687, протестаната 216.847, Јевреја 64.159, грчкокатоличка 41.597 и осталих 19.652 (Stojković i Martić, 1953, str. 29–32).

⁹ Према попису становништва из 1931. године, Краљевина Југославија је имала 13.934.038 становника. Од тога, православних становника је било 6.784.507, католика 5.217.847, лица исламске вероисповести 1.561.166, евангелистичко-аугзбуршке вероисповести (Немачка) 113.218, евангелистичко-аугзбуршка (Словачка) 62.061, јеврејска 68.414. Остали су припадали другим вероисповестима, док је непознате вероисповести било свега 427 лица (Stojković i Martić, 1953, str. 35).

¹⁰ Рапалски уговор из новембра 1920. год., Римска конвенција за опште споразуме из октобра 1923, Споразум о Ријечи из јануара 1924, Нептунске конвенције из јула 1925. и др. (Stojković, 1998, str. 128–132, 208–212, 413–414; Pržić, 1933, str. 144–148; Jovanović, 1939, str. 357–376),

језику, чији је положај додатно уређен током 1940. године са више уредби.¹¹ Поред тога, немачка мањина је имала богату издавачку делатност, спортска удружења и друге облике окупљања који су имали подршку своје матице. За немачку мањину у Југославији и делатност у области културе важна је била активност и културне организације „Kulturbund” током целог међуратног периода. Јачањем Немачке, очи Другог светског рата, „Kulturbund” се претворио у извршиоца немачке политике према Краљевини Југославији (Petranović, 1981, str. 165, 202–206).

Мађарска мањина је такође била призната од стране државе. Иако међудржавни односи Југославије са Мађарском у периоду између два светска рата нису били добри (због сталних захтева из Мађарске за ревизијом Тријанонског уговора), а и држава је тежила ограничењу права ове мањине (њихов језик није био признат у јавном саобраћају, запошљавање у јавним службама је било отежано, очување културних посебности спречавано и др.). Њихова активност била је подржана од стране Мађарске (финансијски и политички), имали су мрежу основних и неколико средњих школа, као и више недељних и дневних листова (Jončić, 1962, str. 12; Obradović, 2014, str. 270–271).

Остале мањине у Краљевини Југославији, као што су албанска, турска и бугарска, иако бројне, нису биле признате. Без могућности употребе свог језика у школама и институцијама државе, без штампе, издавачке делатности, културних организација и др., ове мањине нису имале ни могућности за очување својих мањинских посебности. Из тих разлога више хиљада припадника турске мањине иселило се у периоду 1927–1935. године из Југославије у Турску (Jončić, 1965, str. 191).

Положај мањина у СФРЈ (ФНРЈ)

Проглашење Федеративне Народне Републике Југославије, 29. новембра 1945, означило је укидање монархистичког облика владавине и почетак изградње новог друштвеног уређења у земљи. Политички систем Социјалистичке Југославије је у наредним деценијама грађен на принципима „једнакости и братства и јединства народа и народности у земљи”. У новој Југославији, са изузетком италијанске националне мањине, чији је положај био уређен међународним документима, положај свих осталих мањинских заједница био је регулисан унутрашњим правним актима државе.

Устав Федеративне Народне Републике Југославије, донет 31. јануара 1946. године, поред посебних одредби које се односе на положај националних мањина, садржи и одредбе којима су мањине изједначене са народима. Устав свим народима и мањинама гарантује „подједнака права у економији, политици, војсци, образовању и другим сферама друштвеног живота, без обзира на национално опредељење и место пребивалишта” (Bogetić, 2018, str. 161).

Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ и савезним органима власти из 1953. године није садржао нова решења о положају мањина,

¹¹ Влада Цветковић–Мачек је током 1940. године, са више уредби, регулисала статус немачких средњих школа, и то „немачке школе са правом јавности у Новом Врбасу”, „потпуне приватне немачке гимназије с правом јавности у Београду” и „непотпуне приватне гимназије у Апатину” (Čulinović, 1961, str. 426).

али је са предложеном структуром органа власти на свим нивоима и њиховим овлашћењима омогућио „непосредније укључивање њихових припадника у социјалистичке друштвене односе” (Jončić, 1963, str. 84).

Наредних година, готово у свим областима живота, припадници мањина имали су могућност да развијају и очувају своје мањинске посебности. Отворене су бројне основне и средње школе, а у неким срединама и више школе. За разлику од периода постојања Краљевине Југославије, сада су и представници турске, албанске и бугарске мањине имали своје основне и средње школе, док је у случају осталих мањина, мађарске, словачке, чешке, румунске, русинске, италијанске, повећан број школа у којима је извођена настава на њиховом матерњем језику. На једном броју виших школа отворене су и катедре на мањинским језицима. За потребе извођења наставе у школама започето је штампање уџбеника на језицима националних мањина (словачком, румунском, русинском, албанском, италијанском, турском). У области издаваштва, основане су бројне издавачке куће на језицима мањина.¹² Поред тога, на језицима мањина штампани су и бројни часописи различитог садржаја. Припадници мањина били су заступљени и у органима власти.

Поред институционалних решења и кадровске заступљености, намеру да што више унапреди положај припадника мањина ФНРЈ је показала и кроз улагања значајних финансијских средстава за привредни и укупан развој подручја где су мањине живеле, а поготово у Аутономну Косовско-метохијску област.¹³

Нови Устав социјалистичке Југославије, усвојен 1963. године, поред новог имена државе – Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, увео је и нови назив за мањинске заједнице, „народност” – уместо термина „националне мањине”. Устав је државу дефинисао као савезну републику „слободних и равноправних народа и народности” и федеративну заједницу радних људи. Устав СФРЈ садржи већи број одредби од значаја за мањине. Народностима је тако гарантовано право да употребљавају свој језик и развијају своју културу и да оснивају своје организације, затим да у школама постоји обавеза извођења наставе на језицима народности. Устав садржи и одредбе којима се утврђује равноправност припадника народности, као и обавезу република да својим уставима и законима утврде и друга права народности на подручјима где живе (Ustav SFRJ). Следећи, Устав СФРЈ из 1974. године напредовао је даље у афирмацији права народности и њиховом изједначавању са народима у Југославији. Устав кроз више чланова садржи права која се односе непосредно на припаднике на-

¹² За издања на мађарском језику основана је издавачка кућа „Forum” у Новом Саду, за албански језик „Рилиндија” у Приштини, за румунски „Libertatea” у Вршцу, за бугарски „Bratstvo” у Пироту, за словачки „Hlas Ludu” у Бачком Петровцу, за русински „Rusko Slovo” у Руском Крстуру, за италијански „Edip” у Ријеци. Издавачком делатношћу на албанском и турском језику бавили су се у Скопљу и „Nova Makedonija”, „Narodna zadruga”, „Birlin” и „Flaka e vlasnimit” (Jončić, 1962, str. 55–92).

¹³ У периоду 1957–1961. године у Косовско-метохијску област инвестирано је за развој индустрије и пољопривреде 69.000.000.000 динара. После оснивања Савезног фонда за развој привредно неразвијених подручја, поред Косовско-метохијске области у та подручја ушли су и делови Југославије у којима су живеле мањине (detaljnije: Jončić, 1962, str. 55–92).

родности¹⁴. Устав је утврдио да народности остварују своја права и у општини, као основној друштвено-политичкој заједници. Права народности као колективитета се, према ставу Основних начела Устава, остварују „у социјалистичким републикама, и у социјалистичким аутономним покрајинама у складу са њиховим уставним правима, а у СФРЈ када је то у заједничком интересу ... Уставом утврђено”. Став 3 истог члана говори о улози народности (поред народа) у одлучивању у федерацији „на начелима споразумевања република и покрајина” (S.n, 1988, стр. 470).

Положај надлежности и састав органа Федерације били су утврђени на принципу „равноправне заступљености република и одговарајуће заступљености аутономних покрајина”.

Ово начело је чак било садржано и у одредби која се односи на састав старешинског кадра и постављање на више командне и руководеће положаје у војсци Југославије.

Устав садржи и друге одредбе којима се утврђује и обезбеђује равноправан статус народности са народима Југославије. Све народности имале су могућност непосредног одлучивања у подручјима где су живеле. Народности у покрајинама (Покрајини Косово и Метохија и Покрајини Војводина) су, у складу са изједначеношћу покрајина са републикама у многим правима, имале могућности да утичу и на послове Републике Србије, као и на нивоу Федерације. С обзиром на бројност двеју народности у саставу покрајина Србије, албанске и мађарске народности, њихов положај (и утицај) био је израженији него осталих народности у земљи. Потврда томе је и одредба Члана 269. Устава, која се односи на објављивање савезних закона и прописа и општих аката који се доносе, којом је утврђено да се они објављују у Службеном гласнику СФРЈ у аутентичним текстовима на језицима народа Југославије, као и „на језицима албанске и мађарске народности”.

Све одредбе Устава СФРЈ које се односе на положај и право народности и њихов равноправан статус са народима у Југославији даље су разрађиване и конкретизоване пре свега у уставима (неких) република, статутима покрајина и кроз доношење одговарајућих закона.

Пописом из 1948. године, ФНР Југославија је имала 15.772.098 становника. Најбројнију мањину чинили су Албанци, којих је било 750.431, затим Мађари, 496.492 лица, Власи, са 102.953 лица, Турци, 97.954 лица, Словаци, са 83.627 лица, Италијани, са 79.575 лица, Роми, са 72.736 лица и остали. Ако упоредимо податке из осталих пописа становништва обављених у време постојања социјалистичке Југославије, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991.¹⁵ године, уочићемо промене у броју чла-

¹⁴ Реч је о праву на употребу свог језика и писма у остваривању својих права, као и у поступку пред државним органима и организацијама које обављају јавна овлашћења, праву на наставу на свом језику, праву на развијање своје културе и оснивање организација и др., која се остварују на нивоу републике, односно аутономне покрајине.

¹⁵ У време одржавања пописа становништва из 1991. године криза је већ постојала на просторима бивше СФРЈ. У погледу пописа то се огледало у недовољном обухвату пописа у једном броју општина у Србији и Македонији, у којима су Албанци чинили већинско становништво и одбили су да учествују у попису. Тешкоће у извршењу пописа постојале су и у Босни и Херцеговини и Хрватској.

нова појединих мањинских заједница као последице демографског раста, јачања свести о мањинској припадности (Роми), различитог опредељења припадника једне мањинске заједнице (Власи), исељавања, и др. Број припадника албанске мањине је за нешто више од четири деценије (од 1948. до 1991) повећан скоро три пута и он је 1991. износио 2.159.920 лица. Број Мађара је 1991. био 376.445 лица. Поред Албанаца, и број Рома је повећан за скоро три пута и 1991. је износио 206.136 лица. Кад је реч о Турцима, треба истаћи да је њихов број 1953. године износио 259.535 лица да би, као резултат процеса исељавања, током времена био смањен и 1991. износио 108.832 лица.¹⁶ Исељавање је основни разлог и мањег броја Италијана у Југославији, којих је 1991. године било 22.104. Број Влаха је драстично смањен (јер су се припадници влашке мањинске заједнице изјашњавали као Власи, Срби или Румуни) и 1991. године износио је 17.847 лица. Као посебност промена у структури становника Југославије треба констатовати и скоро потпуни нестанак припадника немачке мањине у Југославији. Од најбројније мањине у земљи (пре Другог светског рата), број Немаца је 1948. године био скоро десет пута мањи и износио је 55.337 лица, да би 1991. Немаца у Југославији било свега 5.933 лица. За припаднике осталих мањина (Јевреје, Румуне, Бугаре, Чехе, Словаке, Русине и др.) карактеристично је постепено смањивање њиховог броја, пре свега као резултат природне асимилације становништва. Године 1991, непосредно пре нестанка, према (последњем) попису становништва, Југославија је имала 23.515.514 становника. Припадници народа бројали су 19.165.886 лица, док је припадника мањина било 3.279.428 лица. Као Југословени изјаснило се 706.594 лица, регионалну припадност назначило је 58.719 особа, док су 303.887 особа сврстане у категорију осталих и лица која се нису изјаснила ни определила (Savezni zavod za statistiku, 1998).

У Покрајини Војводини, према попису становништва из 1991, живело је 26 различитих народности и етничких заједница. Пословима издаваштва и штампе на језицима народности бавило се више издавачких кућа. Поред 14 дневних и недељних листова, на мађарском језику штампано је још око 70 листова, стручних и часописа за културу, различитих билтена, 12 листова и часописа на словачком, 7 часописа на русинском језику. На радио станицама и ТВ програмима у Војводини емитовани су програми на језицима мањина. У Скупштини Војводине, поред српског језика, коришћени су и језици мањина. На нивоу локалних самоуправа, од 45 општина у Војводини, у 37 службено је коришћен, поред српског, и један или више језика народности¹⁷. Језици и писма народности службено су се користили и приликом обележавања насељених места, назива тргова и улица, назива органа и фирми. Представници народности били су заступљени у органима власти на локалном и покрајинском нивоу, а као представници АП Војводине и на републичком и федералном нивоу (Lučić, 1993, str. 20–59; Ralić, 1992, str. 50–57; Ministry of Education of the Republic of Serbia, 1995, str. 21–26).

¹⁶ Турски извори наводе податак да је између 1950. и 1958. године из Југославије у Турску емигрирало 104.732 лица. Silmaz M. Alig, *Le problème des emigrations turques des Balkans, Integration* (Vuduz), 1959, No. 3, pp. 182–189. (Stojković, 1998, str. 338).

¹⁷ Мађарски језик и писмо коришћени су у 31 општини, словачки језик и писмо у 12, у 10 општина румунски, у шест русински, у једној чешки језик и писмо.

Положај албанске националне мањине у социјалистичкој Југославији био је дијаметрално супротан статусу који је имала у Југославији између два светска рата. Од непризнате мањине, која је живела у економски неразвијеном делу земље и без могућности да очувају своје мањинске посебности албанска мањина је „доживела бум”, са обимом права која су омогућила развој и афирмацију свих елемената мањинског идентитета. Део афирмативне мањинске политике државе према албанској мањини представља и издвајање посебних средстава за економски развој. Укупан број припадника албанске народности, на Косову и Метохији, према процени статистичара из 1991, износио је 1.596.072 особа, што је чинило 81,6% укупног броја становника (Zavod za statistiku Republike Srbije, 1991). Припадници албанске мањине имали су могућност образовања на матерњем језику. На Универзитету у Приштини, у чијем саставу је било десет факултета и академија, до 1990. године дипломирало је 50.000 припадника албанске народности. Мрежом школа на албанском језику (почетком датих година број основних школа износио је 1.400, а средњих 57), било је обухваћено више стотина хиљада ученика (Hodža, 1977, стр. 241–246). Податак је да је „после револуције (Другог светског рата на простору Југославије – примедба Ж. О.)... преко 95% албанске популације у Југославији било неписмено” (Hodža, 1977, стр. 234–249; Ralić, 1992, стр. 49–65) у поређењу са резултатима постигнутим у образовању најбоље говори о томе шта је држава учинила за развој и укупан положај албанске националне мањине. На албанском језику штампан је велики број часописа (дневних, недељних и месечних) са различитом тематиком („Zeri”, „Rilindija”, „Bujku”, „Fjalja”, „Škendija”; и др.). Радио-телевизија Приштина је свакодневно емитовала програме на албанском језику, и мање на турском и ромском. Народно позориште у Приштини имало је албанску драмску секцију, поред српске. Финансијска средства улагана су за развој производње и инфраструктуре преко Фонда федерације за кредитирање бржег развоја привредно недовољно развијених република и аутономних покрајина. Средства из Фонда федерације за Косово и Метохију била су већа него за неке републике СФРЈ, као и у случају средстава из кредита Светске банке¹⁸.

Припадник албанске народности (Синан Хасани) био је члан Председништва СФРЈ (колективног шефа државе), а у периоду 1986–1987. и председник Председништва СФРЈ. И припадници бугарске и турске мањине, који нису имали никаква права у Краљевини Југославији, у новој социјалистичкој држави добили су могућности да развијају своје посебности. То је подразумевало учење на матерњем језику у образовању, издавање часописа, постојање издавачких кућа, учешће у органима власти на различитим нивоима и др.

¹⁸ Тако је у периоду 1966–70. године КиМ од Фонда добило 2.700.000.000 динара или 30% укупних средстава Фонда. Македонија је, на пример, примила 26,2% укупних средстава, а Црна Гора 13,1% укупних средстава Фонда. У периоду 1981–84. године Косово и Метохија је од Фонда добило 88.900.000.000 динара или 44,3% укупних средстава, док је Македонија добила 40.700.000.000 динара или 20,2% укупних средстава, а Црна Гора 18.300.000.000 динара или 9,1% укупних средстава. Од кредита Светске банке КиМ је у периоду 1981–84. године добило 347.500.000 долара или 41,3% укупних средстава кредита, док је Босна и Херцеговина добила 245.200.000 долара кредита или 29,1%, а Македонија 153.300.000 долара или 18,3% средстава кредита (Kosovo and Metohia – an integral part of The Republic of Serbia and FR of Yugoslavia: documents and facts, 1995, стр. 7–33; Kosovo dossier, 1996, стр. 44–45, 56–57).

Италијанска мањина била је једина чији је положај више деценија био уређен међународним правним актима.¹⁹ Као саставни део међународних уговора, којима су решена територијална питања и граница између Југославије и Италије, садржане су и одредбе о обавезама Југославије према припадницима италијанске мањине. Специјални статут о мањинама (Stojković, 1998, str. 264–271), усвојен 05.10.1954. врло прецизно је утврдио широк обим права у различитим областима²⁰ којим се гарантују једнакост „припадницима италијанске етничке групе” са осталим становницима Југославије. Италијанска мањина добила је сва права. Године 1948. Италијана је у Југославији било 78.515 особа, а 1991. скоро четири пута мање – 22.104.

Упркос свему што је држава учинила на унапређењу положаја албанске народности у Југославији, део припадника албанске заједнице је, почев од краја шездесетих година прошлог века, започео са протестима који су имали сепаратистички карактер: одвајање Косова и Метохије од Србије и Југославије. Демонстрације у више градова на Косову и Метохији, како 1968. године тако и 1981. године, су, поред захтева за унапређење положаја припадника албанске мањинске заједнице промовисале и захтев да Покрајина Косово постане Република. Циљ сепаратиста био је „стварање етнички чисте албанске републике у саставу југословенске федерације која би се, потом, ујединила са Албанијом на основу права на самоопредељење до отцепљења гарантованог југословенским републикама Уставом из 1974. године” (Bogetić, 2018, str. 197). После усвајања Устава Србије 1989. године, чиме су аутономне покрајине изгубиле елементе државности и поново постале интегрални део Републике Србије, албански сепаратисти отишли су корак даље. Септембра 1990. године усвојили су тзв. Устав Косова, поставили захтеве за стварање „своје Републике” и започели стварање паралелних органа власти.

Положај мањина у Савезној Републици Југославији

Разбијањем и нестанком „велике”, социјалистичке Југославије почетком деведесетих година, створено је пет нових држава, међу којима и Савезна Република Југославија, основана 27. 04. 1992. године, која је наследила међународно-правни континуитет претходне Југославије. СР Југославија, у чијем саставу су биле Република Србија и Република Црна Гора, наследила је и највећи број различитих мањина, као и укупно највећи број припадника мањина. СР Југославија је, према

¹⁹ Положај и права припадника „италијанске етничке групе” били су регулисани одредбама Уговора о миру са Италијом, потписаним 10. 02. 1947. у Паризу, Меморандумом о сагласности између Влада Италије, Уједињене Краљевине, САД и Југославије, потписаним 05. 10. 1954. у Лондону, и кроз Специјални статут о мањинама, који је представљао посебан прилог Меморандума, и Уговора из Озиме (Анкона), који су Југославија и Италија потписале 1975. године.

²⁰ У политичким и грађанским правима, у погледу ступања у јавне и управне службе, у употреби језика, информисању, економском развоју подручја где живи „италијанско етничко становништво” и др.

попису становништва из 1991, имала 10.394.026 становника међу којима је број припадника мањина био више од 3 милиона²¹.

На нормативном плану, СР Југославија је исказала намеру да настави са опредељењем претходне државе према мањинама, а то је наставак унутрашње политике и обезбеђење највиших међународних стандарда „заштите људских права и права националних мањина”. Ово опредељење је потврђено у Декларацији народних представника Србије и Црне Горе о основним, непосредним и трајним циљевима заједничке државе, као и у Уставу Савезне Републике Југославије који је, као и Декларација, усвојен 27. априла 1997. године.

СР Југославија је проширила нормативни оквир који се односио на унапређење положаја мањина кроз бројне одредбе Устава и садржај Закона о заштити права и слобода националних мањина, усвојен 26. фебруара 2002, и ратификацију Оквирне конвенције Савета Европе о заштити националних мањина, која је ступила на снагу 1. септембра 2001. године.

Мањинска политика СР Југославије није успела да одржи ниво заштите припадника мањина установљен нормативним оквиром. Разлог томе била је тешка економска и друштвена ситуација у земљи у последњој деценији ХХ века: пре свега, последице економских санкција ОУН уведених средином 1992, долазак више стотина хиљада избеглица, ескалација сепаратистичког покрета албанске мањинске заједнице на Косову и Метохији, НАТО бомбардовања земље од марта до јуна 1999, које је изазвало не само људске жртве већ и огромну материјалну штету, протеривање са Косова и Метохије око 250.000 Срба које су спровели Албанци и др. (Obradović, 2014, str. 438-439).

Ови догађаји представљали су негацију целине мањинске политике СР Југославије. Ипак, време је показало да су они били појединачни, малобројни и везани за дешавања на просторима бивше СФРЈ.

У другој половини деведесетих година албански сепаратисти започињу са терористичким акцијама. Средином 1998. године сепаратисти добијају и јавну подршку појединих западних земаља за реализацију својих захтева. Преговори између представника Србије (СР Југославије) и косовских Албанаца око образовног система и у Рамбујеу нису дали резултата због одбијања косовске стране да прихвати било који предлог који није водио ка независности Косова. Бомбардовањем СР Југославије, од 24. марта до 10. јуна 1999, због наводног спречавања „етничког чишћења албанске мањине” и спречавања „хуманитарне катастрофе”, и доношењем Резолуције 1244 Савета безбедности УН, контролу и управљање простором Косова

²¹ Међу њима су били најбројнији према процени Савезног завода за статистику, Албанци, којих је било 1.714.768, Мађари са 344.147, Муслимани 336.025, Роми 143.519, Хрвати 111.650 и др. У погледу верске структуре становништва, највише је било припадника православне вероисповести 67,2%, католичке 5,1%, исламске 4,5%, протестантске 0,8% и др. (Savezni zavod za statistiku, 1992). Кад је реч о броју припадника албанске мањине, он није могао бити тачно утврђен јер је албанско становништво у општинама Косова и Метохије и Прешеву одбило да учествује у попису становништва. Овај проблем је решен кроз пројекат научне студије процене становништва, који је реализовао Центар за демографска истраживања и статистику, тако да су подаци за Албанце изражени кроз процену њиховог броја.

и Метохије преузеле су војна и цивилна мисија Уједињених нација. После нестанка Савезне Републике Југославије привремене институције у Приштини прогласиле су 2008. године тзв. независност КиМ.

Закључак

У Југославији је однос према мањинама зависио од карактера државног уређења и међународних обавеза. Краљевина Југославија је изграђивана као унитарна, централистички организована држава „једног народа са три племена”, где су припадници мањина имали права само ако је то био део међународних обавеза државе или интерес успостављања блиских односа са неком од великих, суседних држава. Зато су неке мањине биле признате и било им је омогућено очување мањинских посебности, а друге су остале без подршке и помоћи државе. Социјалистичка Југославија признала је постојање свих мањинских заједница. Припадници националних мањина су не само добили могућности за развој својих посебности, већ су и нормативно и у пракси били изједначени са припадницима шест народа. Карактер изградње југословенске федерације, са шест република и две покрајине и бројност двеју мањина (албанске и мађарске) унутар двеју аутономних покрајина Републике Србије, учиниле су да су ове две националне мањине „добиле предност” у односу на остале. Албанска национална мањина је имала могућност образовања на матерњем језику на нивоу основног, средњег и високог образовања. Поред тога, држава је улагала веома значајна финансијска средства за економски развој Косова и Метохије. Посебност мањинске политике обе Југославије (и краљевине и републике) представља чињеница да су се припадници италијанске мањине (у обе Југославије њихов положај био је предмет посебних међународних уговора), упркос високом степену права који су уживали, исељавали у матичну земљу Италију. Исти случај је и са припадницима турске националне мањине, уз разлику да у Краљевини нису били признати, док су у социјалистичкој Југославији имали цео корпус права за очување својих посебности. Савезна Република Југославија, иако територијално мања у односу на претходну државу, имала је у саставу становништва, поред два народа, велики број различитих мањина. Иако је нормативни оквир заштите мањина био додатно унапређен због политичких, економских, социјалних и других проблема са којима се СР Југославија суочавала ниво мањинске заштите умањен је у односу на претходни период. Ескалација сепаратистичког покрета косовских Албанаца и НАТО бомбардовање СР Југославије 1999. године скоро у потпуности су избледели слику свега позитивног што је учињено на афирмацији положаја националних мањина у СР Југославији, а нарочито у претходној, социјалистичкој Југославији.

Žarko V. Obradović¹
University of Belgrade
Faculty of Security Studies
Belgrade (Serbia)

POSITION OF MINORITIES IN YUGOSLAVIA(S)²

(Translation In Extenso)

Abstract: An important part of Yugoslavia's identity and democratic capacity, along with other features, was the position of persons belonging to minority communities. This Paper will try to establish what was the Yugoslav's minority policy like in various periods of its existence. The Kingdom of Yugoslavia had to accept the international commitments relating to the protection of minorities, but in practice it treated minorities selectively. In the socialist Yugoslavia, equalising the position of the persons belonging to national minorities, i.e. equal position of nations ('narodi') and nationalities ('narodnosti') was a part of the general state policy. Issues faced by the FR Yugoslavia (economic crisis, refugees, separatism of the Albanians in KiM, ethnic tensions, bombing of the country, etc.) reduced the level of protection of minorities and undermined the country's entire minority policy.

Keywords: Yugoslavia, national minorities, nationalities, minority politics

Introduction

From its establishment to its dissolution, the state of Yugoslavia had a significant number of persons belonging to various minorities in its population. Their position changed in time, both from the aspect of norms and from the aspect of facts, always in a positive direction. During the existence of the Kingdom of SHS, later the Kingdom of Yugoslavia, the situation and rights of persons belonging to minorities were regulated by recognised international Treaties and by a modest number of internal legal norms, with a selective (both positive and negative) treatment of the minorities by the state. In time, and with the change of nature of the political system (in the socialist Yugoslavia), the minority issue became thoroughly regulated by internal legal acts that ensured equal position of the persons belonging to minorities and the persons belonging to constitutive nations in Yugoslavia. The new 'small' Yugoslavia, that emerged in the beginning of 1920s, continued implement-

¹ obradovic.zarko60@gmail.com

² The paper is a result of research within the scientific research project III 47023 "Kosovo and Metohija between national identity and Euro-integrations" financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

ing the 'positive elements' of the minority policy inherited from the previous state, adopting new legal acts that enhanced the position of minority communities to an even greater extent. The negative relation of the Albanian minority towards the 'mother state', along with the establishment of their own, and with regard to the state that has parallel state authorities, along with the declaration of the so called Republic of Kosovo and internationalisation of this issue, followed by a strong negative campaign against the state minority policy, are all attempts not only to deny but fully push to oblivion the minority policy as a whole and all the positive measures the state took to improve the situation of the persons belonging to the Albanian national minority in Yugoslavia. With the establishment of the State Union of Serbia and Montenegro, Yugoslavia was consigned to history, but the content of the Yugoslav's minority policy with regard to members of all national minorities became a 'minority policy standard', in many of its elements, for numerous countries in the world.

Position of Minorities in Yugoslavia between two World Wars

The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, formed on 1 December 1918 as a state of "the three-named people, the Serbs, Croats and Slovenes", was treated by the major powers of the Paris Peace Conference as a state that in the World War I had increased its territory and population, including the members of numerous ethnic communities, which was why it needed to take on a commitment to protect the minorities on its territory by accepting a special agreement³.

The legal position of persons belonging to minorities in Yugoslavia between the two world wars was regulated notably by the Minority Treaty concluded with 'the allied and associated powers' in Saint-Germain in 1919, and by bilateral agreements concluded with Italy, Romania and Germany, and only later by modest internal legal acts of the state.

The Treaty Between the Allied and Associated Powers and the Serb-Croat-Slovene State on the Protection of Minorities of 1919, besides its provisions on the equality of all states members before the law and on exercising the same civil and political rights, also provided that the persons belonging to minorities would be entitled to "establish, manage and control at their own expense charitable, religious and social institutions, schools and other educational establishments", and to use their own language and to exercise their religion therein.

For the minority members living in some towns and districts in considerable numbers, the Government of the SCS was obliged to provide them with some facilities for ensuring that in primary schools, along with teaching the official language as obligatory, the

³ Commitments on the protection of minorities in their territories had to be taken on only by some smaller states, based on the decision of major powers of the Paris Peace Conference (the United States of America, Great Britain, France, Italy etc.). Poland and Czechoslovakia as 'new states', then Romania, the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes, and Greece, as countries that increased their territories and population, and finally the states that were bitten in the War, Austria and Hungary (which were also considered new states), Bulgaria and Turkey (Obradović, 2014, pp. 188–191). With regard to the territory of the state of the Serbs, Croats and Slovenes, it should be emphasised that it included areas that used to belong to Austro-Hungary, territory of the Kingdom of Croatia and Slovenia, Bosnia and Herzegovina, that had been annexed by Austro-Hungary before the World War I, the Kingdom of Montenegro, the Kingdom of Serbia and areas that belonged to Turkey (Golubović, 2018, pp. 9–10).

teaching is provided in 'their own language'. 'Religious or linguistic' minorities were to be assured a share in the enjoyment and application of the resources which may be provided out of public funds, government or municipal budgets, allocated for educational, religious or charitable purposes. This obligation applied only to the 'territories allocated to Serbia or SCS State after 1 January 1913.'

The Treaty provided for a special obligation of the SCS State with regard to the Muslims⁴.

All the provisions on minorities enshrined in this Treaty are obligations of international importance and are guaranteed by the League of Nations which indicates their importance (Stojković, 1998, pp. 34–41).

The scope of provisions on minorities in the internal law was very small. The Constitution of the Kingdom of SCS of 28/6/1921 contained two provisions on minorities. One was related to the education of minorities⁵, and the other to the Muslims, in the part on 'judicial powers'⁶.

Provisions on minorities, in the field of education, related to the manner of introducing education in minority students' mother tongues, besides the obligatory learning of official state language, were enshrined in the Law on National Schools of 5 December 1929. (Obradović, 2014, pp. 265–266). Exercise of political rights by persons belonging to minorities was regulated by the Law on the Election of MPs for the National Assembly of 10/9/1931 and the Law on the Election of Senators of 30/9/1931, under some conditions.⁷

Since its establishment, the Kingdom of the SCS, and later Yugoslavia, developed as a unitarian, centralised state that denied national and other distinctive features of a significant number of residents in the country. The relation the Kingdom of Yugoslavia had towards its minorities is best reflected in the Constitution of 3 September 1931 (Octroic Constitution) that did not contain any provisions on the protection of minorities.

The elements that differentiated the persons belonging to minorities as compared to the majority population in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes were their mother tongue and religion, which was noted in the first population census of the new state. According to the 1921 census, the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes had a population of 12,017,323, among whom about 2,000,000 people belonged to minorities. The largest minorities were the Germans, then Hungarians, Albanians (Shqiptars), Roma-

⁴ The provisions regulate their family or personal status, nomination of a Reiss-Ul-Ulema, protection of mosques, cemeteries and other Muslim religious establishments and facilities for the establishment and functioning of Muslim's pious foundations (Wakfs) and religious and charitable establishments.

⁵ "Minorities of other races and languages shall be granted an elementary education in their mother tongues under arrangements to be stipulated by law" (Constitution of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes - The *Vidovdan* (St. Vitus' Day) Constitution, 1921, Art. 16).

⁶ "Family and heritage matters of Muslims shall be decided upon by state sharia judges" (Constitution of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes - The *Vidovdan* Constitution, 1921, Art. 109).

⁷ Both for the election of MPs and for the election of senators, the conditions were that the candidates should have been living in the country for at least ten years, can speak, read and write the official, i.e. people's language (Jončić, 1965, pp. 168–172; Pržić, 1933, pp. 179–180).

nians, Turks, Czechs and Slovaks, etc.⁸ The following population census in the Kingdom of Yugoslavia, conducted on 31 March 1931, did not contain the data on the mother tongue, but only on the religion⁹ (Stojković i Martić, 1953, str. 35).

In practice, the application of international and internal provisions on the protection of minorities mostly depended on the quality of international relations between Yugoslavia and the countries concerned. Bilateral agreements and good inter-state relations were a condition for the improvement of the position of a minority community and vice versa. This was best reflected in the privileged position the Italian minority had among other minorities in Yugoslavia, although it had a small share among the minorities. According to the 1921 census, the number of persons who spoke the Italian language in the Kingdom of the SCS was 12,825, and in the end of that decade their number amounted to about 4,500 persons (Obradović, 2014, pp. 263–264). However, owing to the endeavours of the Kingdom of the SCS to have good relations with Italy as a great power, and to numerous bilateral agreements signed with it,¹⁰ the Italian minority enjoyed a wide range of rights, including in the field of education (establishment of private schools), and the rights related to the improvement of their economic position.

The position of the Romanian minority was also a consequence of good bilateral relations between the Kingdom of Yugoslavia and the Kingdom of Romania, as allies within the 'Little Entente'. After solving the border issue with Romania (1923), and in particular after signing the Convention on Minority Primary Schools in Banat between the two states (1933), the position of the Romanian minority was particularly improved in the field of education, by establishing minority schools (Obradović, 2014, pp. 265–268).

The favourable position of the Czechs and Slovaks in the Kingdom of Yugoslavia was ensured by good, ally relations between Yugoslavia and Czechoslovakia. In case of the German minority, which was the most numerous one, its position 'followed' the increasing strength of Germany and its increasing influence in the South East Europe, and it also reflected Yugoslav's efforts to develop good relations with Germany. The position of the Ger-

⁸ According to the data from the population census carried out on 31 January 1921 that included the data on mother tongue and religion, the number of persons belonging to the German national minority in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes was 513,472. There were 472,409 Hungarians, 441,740 Albanians (Shqiptars), 229,398 Romanians, 150,322 Turks, 115,532 Czechs and Slovaks, 25,615 Ruthenians, 20,568 Russians and 12,825 Italians. Based on the data on their religion, the number of Jewish people was also determined, and there were 64,159 Jewish people. The number of Bulgarians in the Kingdom of the SCS was not familiar because the Bulgarian language was not separately registered. With regard to the religion, there were 5,602,227 Orthodox, 4,735,154 Roman Catholics, 1,337,687 Muslims, 216,847 Protestants, 64,159 Jews, 41,597 Greek Catholics and 19,652 others (Stojković i Martić, 1953, pp. 29–32).

⁹ According to the 1931 census, the Kingdom of Yugoslavia had a population of 15,772,098. Among these, there were 6,784,507 Orthodox, 5,217,847 Catholics, 1,561,166 people of Islam confession, 113,218 evangelical Christians (Germany), 62,061 evangelical Christians (Slovakia), and 68,414 Jews. Others belonged to other confessions, while there were only 427 persons whose religious confession was not familiar (Stojković i Martić, 1953, p. 35).

¹⁰ The Treaty of Rapallo of November 1920, the Convention of Rome for general agreements of October 1923, the Treaty of Rome on Rijeka of January 1924, the Treaty of Nettuno of July 1925, etc. (Stojković, 1998, pp. 128–132, 208–212, 413–414; Pržić, 1933, pp. 144–148; Jovanović, 1939, pp. 357–376).

man minority was regulated by several agreements concluded between Yugoslavia and Germany after 1933. The German minority was provided with primary and secondary schools in its mother tongue, and its position was additionally regulated in 1940 through several regulations¹¹. Moreover, the German minority had a rich publishing activity, sports associations and other forms of associations supported by their mother country. The activity and cultural organisations 'Kulturbund' were important for the German minority in Yugoslavia in the field of culture during the whole period between the two wars. With the strengthening of Germany, before the World War II, the 'Kulturbund' turned into the executor of the German policy towards the Kingdom of Yugoslavia (Petranović, 1981, pp. 165, 202–206).

The Hungarian minority was also recognised by the state. Although the interstate relations between Yugoslavia and Hungary between the two wars were not good (due to Hungary's constant requests for the revision of the Treaty of Trianon), and the state tried to limit the rights of this minority (their language was not recognised in the public transport, employment in public services was hindered, preservation of their distinctive cultural features was hindered, etc.). Their activities were supported by Hungary (financially and politically), they had a network of primary and several secondary schools, and several weekly and daily newspapers (Jončić, 1962, p. 12; Obradović, 2014, pp. 270–271).

Other minorities in the Kingdom of Yugoslavia, such as the Albanian, Turkish and Bulgarian minorities, although numerous in the number of persons belonging to them, were not recognised. Without the possibility to use their languages in state schools and institutions, without press, publishing activities, cultural organisations, etc. these minorities did not have an opportunity to preserve their distinctive minority features. For these reasons, several thousand persons belonging to Turkish minority moved out of Yugoslavia to Turkey in the 1927–1935 period (Jončić, 1965, p. 191).

Position of minorities in SFRY (FPRY)

Proclamation of the Federal People's Republic of Yugoslavia on 29 November 1945 brought the end to the monarchy, which meant the beginning of development of a new - socialist system of the country. In the decades that followed, the political system of the socialist Yugoslavia was developed on the principles of "equality and brotherhood and unity among the nations ('*narodi*') and nationalities ('*narodnosti*') in the country". In the new Yugoslavia, with the exception of the Italian minority whose position was regulated by international documents, the position of all other minority communities was regulated by state's internal legal acts.

The Constitution of the Federal People's Republic of Yugoslavia, adopted on 31 January 1946, besides the special provisions relating to the position of national minorities, also contained the provisions that made minorities equal to nations. The Constitution guaranteed to all nations and minorities "equal rights in economy, policy, army, education and other spheres of social life, regardless of the national affiliation and the place of residence" (Bogetić, 2018, p. 161).

¹¹ In 1940, the Government Cvetkovic-Macek regulated the status of German secondary schools through several regulations, as follows: 'German schools with the right to public attendance in Novi Vrbas', 'Fully private German gymnasiums with the rights to public attendance in Belgrade, and 'Not fully private gymnasiums in Apatin' (Čulinović, 1961, p. 426)

With regard to the foundations of the social and political system of the FPRY, the 1953 Constitutional Law did not contain new solutions relating to the position of minorities, but with the state authorities structure and their powers proposed for all the authority levels it enabled a “more direct inclusion of persons belonging to minorities into socialist social relations” (Jončić, 1963, p. 84).

In the years that followed, in almost all fields of life, persons belonging to minorities had an opportunity to develop and preserve their distinctive minority features. Numerous primary and secondary schools, and in some places even colleges were founded. Unlike in the period of the Kingdom of Yugoslavia, the members of Turkish, Albanian and Bulgarian minorities now had their primary and secondary schools, while in the case of other minorities, like Hungarians, Slovaks, Czechs, Romanians, Ruthenians, and Italians, the number of schools that included teaching in their mother languages was increased. Departments in minority languages were founded in some colleges as well. For the needs of teaching at schools, textbooks in minority languages started being printed (in Slovak, Romanian, Ruthenian, Albanian, Italian, Turkish). For the purpose of publishing in minority languages, numerous publishing houses were founded¹². Moreover, numerous journals with various contents were published in minority languages. Persons belonging to minorities were represented in authority bodies.

Besides introducing the institutional solutions and employment of minorities, the FPRY showed its intention to improve the position of minorities as much as possible by investing significant funds in economic and general development of the areas where the minorities lived, particularly in the Autonomous Province of Kosovo and Metohija.¹³

The new Constitution of the socialist Yugoslavia adopted in 1963, besides the new name of the state - Socialist Federal Republic of Yugoslavia, also introduced a new term for minority communities - ‘nationalities’ - instead of the term ‘national minorities’. The Constitution defined the state as a federal republic of “free and equal nations and nationalities” and a federal community of working people. The Constitution of the SFRY contained a significant number of provisions relevant for minorities. Nationalities were thus provided with the guaranteed right to use their languages and develop their culture and to establish their organisations, and the obligation of teaching in the languages of nationalities was introduced in schools. The Constitution also contained the provisions establishing equality of members of nationalities, and providing for the obligation of the Republics to envisage other rights of nationalities in the territories where they lived,

¹² ‘Forum’ Publishing House was founded in Novi Sad for the publications in the Hungarian language, ‘Rilindia’ PH in Pristina for the Albanian language, ‘Libertatea’ PH in Vrsac for the Romanian language, ‘Bratstvo’ PH in Pirot for the Bulgarian language, ‘Hlas Lidu’ PH in Backi Petrovac for the Slovak language, ‘Rusko Slovo’ PH in Ruski Krstur for the Ruthenian language, ‘Edip’ PH in Rijeka for the Italian language. In Skopje, the publishing houses ‘Nova Makedonija’, ‘Narodna zadruga’, ‘Birlin’ and ‘Flaka e vlasnimit’ were publishing in Albanian and Turkish (Jončić, 1962, pp. 55–92).

¹³ In 1957–1961 period, 69,000,000,000 dinars were invested in the area of Kosovo and Metohija for the development of industry and agriculture. After the establishment of the Federal Fund for the Development of Economically Underdeveloped Areas, besides the area of Kosovo and Metohija, other parts of Yugoslavia where minorities lived also received the support funds. (see more details in: Jončić, 1962, pp. 55–92).

through their own constitutions and laws (SFRY Constitution). The following 1974 SFRY Constitution made further improvements in affirming the rights of nationalities and in providing them with greater equality with regard to the nations of Yugoslavia. The Constitution, in several of its Articles, provides for the rights directly related to members of nationalities¹⁴. The Constitution establishes that the nationalities shall exercise their rights in municipalities as well, as basic social and political communities. The rights of nationalities, as a collective community, under the Basic Principles paragraph, are exercised in “the Socialist Republics and in the Socialist Autonomous Provinces in conformity with their constitutional rights, and shall exercise these rights in the SFRY when in their common interests it is so specified by the present Constitution”. Paragraph 3 of the same Article addresses the role of nationalities (besides the nations) in decision-making in the Federation “according to the principles of agreement among the Republics and Provinces” (S.n, 1988, p. 470).

The position, responsibilities and composition of the bodies of the Federation were based on the principle of “equal presentation of the Republics and appropriate representation of Autonomous Provinces”.

This principle was also included even in the provision related to the composition of the management and senior commanding and managing positions of the Yugoslav Army.

The Constitution also contains other provisions establishing and ensuring the equal status of nationalities and nations of Yugoslavia. All the nationalities had a possibility of direct decision making in the areas where they lived. The nationalities in provinces (the Province of Kosovo and Metohija and the Province of Vojvodina), in line with the equal position of the Provinces and the Republics with regard to many rights, had a possibility to affect the matters of the Republic of Serbia, and at the level of the Federation. In regard to the numbers of members of the two nationalities in the Provinces of Serbia, the Albanian and the Hungarian nationalities, their position (and influence) was more prominent than that of other nationalities in the country. The confirmation of this is found in the provision of Article 269 of the Constitution on publishing federal laws and provisions and general acts adopted, that lays down that they shall be published in the Official Gazette of the SFRY in authentic texts in the languages of the nations of Yugoslavia, and in the “languages of the Albanian and Hungarian nationalities”.

All the provisions of the SFRY Constitution relating to the position and rights of nationalities and their equal status to the one of the nations in Yugoslavia were further elaborated and translated notably in the Constitutions of (some) Republics, Statutes of the Provinces and through the adoption of corresponding laws.

According to the 1948 census, the FPR of Yugoslavia had 15,772,098 residents. The most numerous minority was the Albanian one with 750,431 people, then the Hungarians with 496,492 people, the Vlachs with 102,953 people, the Turks with 97,954 people, the Slovaks with 83,627 people, the Italians with 79,575 people, the Roma with 72,736 people, and the others. If we compare the data in other censuses conducted during the

¹⁴ This refers to the entitlement to use their language and script when exercising their rights, and in the procedures before state authorities and organisations invested with public powers, the right to education in their mother tongues, the right to develop their culture and establish organisations, etc., which are exercised at the level of the Republics and/or Autonomous Provinces.

period of the socialist Yugoslavia, which means in 1953, 1961, 1971, 1981, and 1991¹⁵, we can notice the changes in the number of persons belonging to some minority communities as a consequence of the population growth, raised awareness on belonging to a minority (Roma), different determinations of persons belonging to the same minority community (Vlachs), emigration, etc. The number of persons belonging to the Albanian minority increased by almost three times in somewhat more than four decades (from 1948 to 1991), and in 1991 there were 2,159,920 persons belonging to this minority. There were 376,445 Hungarians in 1991. Besides the Albanians, the number of the Roma people also increased by almost three times and in 1991 there were 206,136 Roma people. As regards the Turks, it should be emphasised that in 1953 there were 259,535 of them, but as a result of emigration, their number reduced in time and in 1991 there were 108,832 of them.¹⁶ The emigration was also the main reason for which the number of the Italians in Yugoslavia reduced, and in 1991 there were 22,104 of them. The number of Vlachs reduced drastically (because the persons belonging to the Vlach minority community declared themselves as the Vlachs, Serbs and Romanians) and in 1991 there were 17,847 of them. A particular change in the structure of the Yugoslav population was an almost complete disappearance of the persons belonging to the German minority in Yugoslavia. From the most numerous minority in the country (before the World War II), the number of the Germans in 1948 reduced by almost ten times and amounted to 55,337 persons, and in 1991 there were only 5,933 Germans in Yugoslavia. As for other minorities (Jews, Romanians, Bulgarians, Czechs, Slovaks, Ruthenians, etc), their numbers tended to reduce gradually, mostly as a result of a natural assimilation of the population. In 1991, just before its dissolution, according to the (last) census, Yugoslavia had a population of 23,515,514. There were 19,165,886 persons belonging to the nations, and there were 3,279,428 persons belonging to the nationalities. 706,594 persons declared themselves as Yugoslavs, 58,719 persons declared as members of the regions, while 303,887 persons were categorised among other persons and persons who did not declare who they belonged to (Federal Statistical Office, 1998).

According to the 1991 census, 26 different nationalities and ethnic communities lived in the Province of Vojvodina at the time. Several publishing houses were publishing and printing in the languages of nationalities. Besides 14 daily and weekly newspapers, 70 more newspapers, technical journals and journals on culture and various bulletins were published in the Hungarian language, 12 newspapers and journals in the Slovak language, and 7 journals in the Ruthenian language. Radio-stations and TV programmes in Vojvodina broadcasted programmes in minority languages. In the Vojvodina Assembly, minority languages were used besides the Serbian language. At the level of the local self-government, 37 out of 45 municipalities in Vojvodina had one or more languages of nationalities used as official languages, beside

¹⁵ At the time of the 1991 census, the crisis already emerged in the areas of former SFRY. With regard to the census, this reflected in an insufficient census coverage in some municipalities in Serbia and Macedonia in which the Albanians comprised the majority and refused to take part in the census. There were some difficulties in conducting the census in Bosnia and Herzegovina and Croatia as well.

¹⁶ Turkish sources claim that in the 1950-1958 period, 104,732 persons emigrated from Yugoslavia to Turkey. Silmaz M. Alig, *Le problème des émigrations turques des Balkans*, *Integration (Vuduz)*, 1959, No. 3, pp. 182-189. (Stojković, 1998, p. 338).

the Serbian language¹⁷. The languages and scripts of the nationalities were also officially used for the names of residential places, squares and streets, authorities and firms. The nationalities were represented in local and regional authorities, and as representatives of the AP Vojvodina they were also represented at the level of the Republic and the Federation (Lučić, 1993, pp. 20–59; Ralić, 1992, pp. 50–57; Ministry of Education of the Republic of Serbia, 1995, pp. 21–26).

The position of the Albanian national minority in the socialist Yugoslavia was completely opposite the status it had in Yugoslavia between two world wars. From an unrecognised minority who lived in an economically underdeveloped part of the country, without the possibility to preserve their distinctive minority features, the Albanian minority experienced a 'boom' with regard to the rights that enabled the development and affirmation of all the elements of a minority identity. A part of the country's affirmative policy towards the Albanian minority was the allocation of special funds for the economic development. According to the 1991 census, a total number of persons belonging to the Albanian nationality was 1,607,690 people, which made 82.2% of the total number of residents in Kosovo and Metohija. Persons belonging to the Albanian minority had a possibility to acquire education in their mother tongue. 50,000 people belonging to the Albanian nationality had graduated by 1990 from the University in Pristina that included ten faculties and academies. The network of schools in the Albanian language (at the beginning of the above mentioned period, there were 1,400 primary schools, and 57 secondary schools) included several hundreds of thousands of students (Hodža, 1977, pp. 241–246; Ralić, 1992, pp. 49–65). There are data that "after the revolution (World War II in the area of Yugoslavia - note by Ž.O.)... over 95% of the Albanian population in Yugoslavia were illiterate" (Hodža, 1977, pp. 234–249, Ralić, 1992, pp. 49–65), in comparison with the results achieved in education, best speaks about what the state has done for the development and the overall position of the Albanian national minority. A large number of journals (daily, weekly and monthly) on various issues were published in Albanian ('Zeri', 'Rilindija', 'Bujku', 'Fjalja', 'Škendija', etc.). Radio Television Pristina broadcasted programmes in Albanian, and less in Turkish and Roma, every day. The National Theatre in Pristina had the Albanian drama department, besides the Serbian one. Financial resources were invested in the development of production and infrastructure through the Federation Fund for financing a faster development of economically underdeveloped Republics and Autonomous Provinces. The resources from the Federation Fund allocated for Kosovo and Metohija were bigger than for some SFRY Republics, as it was the case with the funds from the World Bank loan¹⁸.

¹⁷ The Hungarian language and script were used in 31 municipalities, the Slovak language and script in 12 of them, Romanian in 10 municipalities, Ruthenian in 6 of them, and the Czech language and script in one municipality.

¹⁸ Thereby KiM received 2,700,000,000 dinars or 30% of the total funds in the Fund in the 1966–1970 period. Macedonia, for instance, received 26.7% of the total funds, and Montenegro received 13.1% of the funds. In the 1981–1984 period, Kosovo and Metohija received 88,900,000,000 dinars or 44.3% of the total funds, while Macedonia received 40,700,000,000 dinars or 20.2% of the total funds, and Montenegro 18,300,000,000 dinars or 9.1% of the total funds. In the 1981–1984 period, KiM received \$ 347,500,000 or 41.3% of the total loan granted by the World Bank, while Bosnia and Herzegovina received \$ 245,200,000 or 29.1% of the loan, and Macedonia received \$ 153,300,000 or 18.3% of the loan (Kosovo and Metohija – an integral part of the Republic of Serbia and FR of Yugoslavia: documents and facts, 1995, pp. 7–33; Kosovo dossier, 1996, pp. 44–45, 56–57).

A member of the Albanian nationality (Sinan Hasani) was a member of the SFRY Presidency (a collective head of the state), and in the 1986–1987 period he was even the President of the SFRY Presidency (Kosovo and Metohia – an integral part of the Republic of Serbia and FR of Yugoslavia (documents and facts), 1995, pp. 7–33; Kosovo dossier, 1996, pp. 44–45, 56–57; Hodža, 1977, pp. 234–249, according to: Obradović, 2014; Ralić, 1992, pp. 49–65). Moreover, representatives of the Bulgarian and Turkish minority, who had no rights in the Kingdom of Yugoslavia, got the opportunity to develop their distinctive features in the new socialist state. This included education in their mother tongue, publishing journals, establishing publishing houses, participation in authorities at various levels, etc.

The Italian minority was the only one whose position had not been regulated by international legal acts for several decades.¹⁹ The international agreements that solved the territorial and border issues between Yugoslavia and Italy contained the provisions providing for the obligations of Yugoslavia towards the persons belonging to the Italian minority. The Special Statute on Minorities (Stojković, 1998, pp. 264–271), adopted on 5/10/1954, specified a wide range of rights in various fields²⁰, guaranteeing equality for the “persons belonging to the Italian ethnic group” with other residents of Yugoslavia. The Italian minority got all the rights. In 1948, there were 78,515 Italians in Yugoslavia, and in 1991 the number reduced by almost four times - 22,104.

Despite everything the state did to improve the position of the Albanian nationality in Yugoslavia, a part of the Albanian community started protests in late 1960s, which were separatist in nature: secession of Kosovo and Metohija from Serbia and Yugoslavia. Demonstrations in several towns in Kosovo and Metohija, both in 1968 and in 1981, besides the requests for the improvement of the position of persons belonging to the Albanian minority community, also promoted the request for the Province of Kosovo to become a republic. The goal of the separatists was to “create an ethnically clean Albanian Republic within the Yugoslav Federation that would, later on, unite with Albania on the basis of the right to self-determination, guaranteed to the Yugoslav Republics by the 1974 Constitution’ (Bogetić, 2018, pp. 197). After the adoption of the 1989 Constitution of Serbia, which made the Autonomous Provinces lose the elements of statehood and became an integral part of the Republic of Serbia again, the Albanian separatists took a step further. In September 1990, they adopted the so called Constitution of Kosovo, requested the establishment of ‘their own Republic’ and started establishing parallel authorities.

Position of minorities in the Federal Republic of Yugoslavia

With the breakup and disappearance of the ‘big’ socialist, Yugoslavia in early 1990s, five new states were established, including the Federal Republic of Yugoslavia, founded on 27/4/1992, that inherited the international and legal continuity of the previous Yugoslavia.

¹⁹ The position and rights of persons belonging to the ‘Italian ethnic group’ were regulated by the provisions of the Peace Treaty with Italy, signed on 10/2/1947 in Paris, the Memorandum of Understanding between the Governments of Italy, the United Kingdom, the USA and Yugoslavia, signed on 5/10/1954 in London, including by the Special Statute on Minorities which was a special Addendum to the Memorandum, and by the Osimo Treaty (Ancona), signed by Yugoslavia and Italy in 1975.

²⁰ Political and civil rights, with regard to working for public and administrative services, the use of language, information, economic development of the area where ‘Italian ethnic population’ lived, etc.

The FR of Yugoslavia, that included the Republic of Serbia and the Republic of Montenegro, inherited the largest number of various minorities, and the largest number of persons belonging to minorities in general. According to the 1991 census, the FR of Yugoslavia had a population of 10,394,026, among whom there were over 3 million persons belonging to minorities.²¹

At the normative level, the FR of Yugoslavia expressed the intention to keep the previous state's position on minorities, which means its internal policy and assurance of highest international standards relating to 'protection of human rights and rights of national minorities'. This position was confirmed by the Declaration of the people's representatives of Serbia and Montenegro on basic, direct and long-lasting goals of the common state, and by the Constitution of the Federal Republic of Yugoslavia that, just like the Declaration, was adopted on 27 April 1997.

The FR of Yugoslavia extended the normative framework relating to the improvement of the position of minorities through numerous provisions of the Constitution and the Law on Protection of National Minorities' Rights and Freedoms, adopted on 26 February 2002, and by ratifying the Council of Europe Framework Convention for the Protection of National Minorities, that entered into force on 1 September 2001.

The FRY minority policy failed to maintain the level of protection of minorities established by the normative framework. The reason for this was a difficult economic and social situation in the country in the last decade of 20th century: notably, the effects of economic sanctions imposed by the UNO in mid-1992, arrival of several hundreds of refugees, escalation of separatist movement of the Albanian minority community in Kosovo and Metohija, March-June 1999 bombing of the country by NATO, that caused not only casualties but inflicted a huge material damage as well, expulsion of about 250,000 Serbs from Kosovo and Metohija by the Albanians, etc. (Obradović, 2014, pp. 438-439).

These events indicated the denial of the FRY minority policy in general. However, the time has shown that they were individual, small in numbers and related to developments in the areas of former SFRY.

In the second half of 1990s, the Albanian separatists started with terrorist actions. In mid-1998, the separatists got a public support from some western countries to implement their requests. The negotiations in Rambouillet between the representatives of Serbia (FR of Yugoslavia) and Kosovo Albanians on the educational system did not yield results because the Kosovo side refused to accept any proposal that would not result in Kosovo's independence. Bombing of the FR of Yugoslavia, from 24 March to 10 June 1999, for

²¹ According to the estimates of the Federal Statistical Office, the most numerous among them were the Albanians, with the population of 1,714,768, Hungarians with the population of 344,147, Muslims with the population of 336,025, Roma with the population of 143,519, the Croats with the population of 111,650, etc. With regard to the religious structure of the population, the most numerous were the persons belonging to the Orthodox confession - 67.2%, then those belonging to the Catholic confession - 5.1%, then to Islam - 4.5%, and Protestants - 0.8%, etc. (Federal Statistical Office, 1992). As regards the number of persons belonging to the Albanian minority, it could not be precisely determined because the Albanian population in the municipalities of Kosovo and Metohija and Presevo refused to participate in the census of the population. This problem was solved through a scientifically estimated population size project, implemented by the Centre for Demographic Research and Statistics, so the data on the Albanians were expressed through the estimates of their number.

the purpose of preventing the alleged 'ethnic cleansing of the Albanian minority' and the 'Humanitarian disaster', and the adoption of the UN Security Council Resolution 1244, resulted in the UN military and civilian mission taking over control and management over the area of Kosovo and Metohija. After the dissolution of the Federal Republic of Yugoslavia, the provisional institutions in Pristina declared independence of KiM in 2008.

Conclusion

The relation towards minorities in Yugoslavia depended on the nature of the state system and international commitments. The Kingdom of Yugoslavia developed as a unitary, centralised state of 'one single nation with three tribes' where persons belonging to minorities were granted rights only if these were envisaged by the state's international commitments or in the interest of establishing close relations with some of the big, neighbouring countries. This is why some minorities were recognised and enabled to preserve their distinctive features, while others remained without the state's support and assistance. The Socialist Yugoslavia recognised the existence of all minority communities. Members of national minorities not only got the possibility to develop their distinctive features, but they were equal to persons belonging to the six nations before the law and in practice. The type of development of the Yugoslav federation, with six republics and two provinces and with the size of two minorities (Albanian and Hungarian) inside the two Autonomous Provinces of the Republic of Serbia, made these two national minorities 'gain more favourable position' with regard to the others. The Albanian national minority had an option of obtaining elementary, secondary and higher education in mother tongue. In addition, the state invested significant financial resources for the economic development of Kosovo and Metohija. The distinctive feature of both Yugoslavias (the Kingdom and the Republic) was that the persons belonging to the Italian minority (in both cases, their position was the subject of special international Treaties), despite the high level of rights they enjoyed, emigrated to their mother country, Italy. It was the same case with the persons belonging to the Turkish national minority, with the difference that they were not recognised during the Kingdom, while in the socialist Yugoslavia they enjoyed the whole corpus of the rights enabling them to preserve their distinctive features. The Federal Republic of Yugoslavia, although smaller in the size of its territory with regard to the previous state, included a large number of minorities, besides the two nations, in the structure of its population. Although the normative framework for the protection of minorities was additionally improved due to political, economic, social and other issues facing the FR of Yugoslavia, the level of the protection of minorities was lower with regard to the previous period. Escalation of Kosovo Albanians' separatist movement and bombing of the FR of Yugoslavia in 1999 by NATO almost completely wiped the image of all the positive things done towards the affirmation of the position of national minorities in the FR of Yugoslavia, particularly in the previous, socialist Yugoslavia.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Bogetić, D. (2018). National question and Yugoslavia 1945-1989. In: *History of a Utopia - 100 years since the creation of Yugoslavia, vol. 2, 160-205*. Beograd: Catena Mundi [In Serbian]
- Constitution of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes - Vidovdan Constitution* (1921). Available at www.projuris.org [In Serbian]
- Čulinović, F. (1961). Yugoslavia between two world wars I-||. Zagreb: JAZU [In Croatian]
- Golubović, P. (2018). A brief history of one illusion. In: *History of a Utopia - 100 years since the creation of Yugoslavia, vol. 2, 7-22*. Beograd: Catena Mundi [In Serbian]
- Hodza, H. (1977). Working paper No. 22. The Ohrid seminar on minorities. Ohrid, Yugoslavia June 25th - July 7th, 1977. Skoplje: United Nations Seminar on the Promotion and Protection of Human Rights of National, Ethnic and Other Minorities.
- Jovanović, J. (1939). *Diplomatic history of New Europe 1918-1938 (Book II)*. Beograd: K. J. Mihailović [In Serbian]
- Jončić, K. (1962). *National Minorities in Yugoslavia*. Beograd: Savremena administracija [In Serbo-Croatian]
- Jončić, K. (1963). *Constitution of the SFRY and inter-ethnic relations*. Beograd: Savremena administracija [In Serbo-Croatian]
- Jončić, K. (1965). *Legal-political position and role of nationalities - national minorities in the SFRY* (doctoral dissertation). Beograd: Pravni fakultet [In Serbian]
- Lučić, M. (1993). *The position and rights of minorities in Vojvodina*. Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za informacije [In Serbian]
- Ministry of Education of the Republic of Serbia (1995). *Education in the languages of national minorities in the Republic of Serbia*. Beograd [In Serbian]
- Obradović, Ž. (2014). *Balkan Ethnic Mosaic - a minority issue in the Balkans*. Beograd: Čigoja štampa [In Serbian]
- Petranović, B. (1981). *History of Yugoslavia, 1918-1978*. Beograd: NOLIT [In Serbo-Croatian]
- Pržić, I. A. (1933). *Protection of minorities*. Beograd: Geca Kon [In Serbian]
- Ralić, P. (1992). *Rights of minorities in Serbia*. Beograd: Ministarstvo za informacije Republike Srbije [In Serbian]
- Savezni zavod za statistiku. (1992). *Federal Republic of Yugoslavia in figures*. Beograd [In Serbian]
- Savezni zavod za statistiku. (1998). *Books of the census of the SFRY 1991 (National composition of the population of BiH 1991, Croatia 1991, Yugoslavia 1921-1981), (electronic edition)*. Beograd [In Serbian]
- Stojković, Lj., Martić, M. (1953). *National minorities in Yugoslavia*. Beograd: Rad [In Serbian]
- Stojković, M. (ed, 1998). *Balkan contractual relations: bilateral and multilateral agreements and other diplomatic acts on state borders, political and military cooperation, religious and ethnic minorities (Vol I-III)*. Beograd: Službeni list SRJ, „Međunarodna politika” [In Serbian]
- S.n. (1988). *The constitutional development of the Socialist Yugoslavia*. Beograd: BIGZ [In Serbo-Croatian]